

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СФЕРІ ЗАСТОСУВАННЯ ДОПОМІЖНИХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

СТАРІКОВА Наталія Миколаївна - аспірант кафедри цивільного права та процесу факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 347.51

В статье рассмотрены доктринальные подходы к понятию «освобождение от гражданско-правовой ответственности». Автором сделан вывод о том, что основаниями освобождения от гражданско-правовой ответственности в сфере применения вспомогательных репродуктивных технологий являются казус (случай); непреодолимая сила; форс-мажорные обстоятельства; умысел потерпевшего; медицинская ошибка, обусловленная объективными факторами. Доказано, что казус (случай) и медицинская ошибка, обусловленная объективными факторами, не совпадают между собой, являются нетождественными понятиями.

Ключевые слова: основания освобождения от ответственности, гражданско-правовая ответственность, казус, непреодолимая сила, форс-мажор, медицинская ошибка, умысел потерпевшего.

Постановка проблеми

Розвиток допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ), їх доступність широким верствам населення призводить до активного впровадження ДРТ у діяльність медичних закладів. Незважаючи на те, що в Україні створено певну нормативно-правову базу для регулювання відносин, що складаються у сфері застосування ДРТ, виникає багато проблемних питань, пов'язаних із визначенням підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності учасників відносин у сфері застосування ДРТ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемні питання звільнення від цивільно-правової відповідальності розглядалися у роботах таких правників, як Н. С. Кузнецова [1], Р. А. Майданик [2], Є. А. Павлодський [3], О. В. Церковна [4] та інших. Звільнення від відповідальності медичних працівників досліджувалося, зокрема С. В. Антоновим [5, с. 125–139], Г. А. Мироновою [6], проте проблемні питання звільнення від цивільно-правової відповідальності у сфері застосування ДРТ є малодослідженими в юридичній літературі, що викликає неоднозначні підходи і в правозастосовній практиці.

Мета статті (постановка завдання) полягає у визначенні підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності у сфері застосування ДРТ.

Виклад основного матеріалу

Застосування методик лікування безпліддя здійснюється за різними схемами оформлення відносин в залежності від застосовуваної методики. Тридцятирічний досвід застосування допоміжних репродуктивних технологій засвідчив, що неадекватність правового регулювання відносин у цій сфері, їх ризиковість зумовлює учасників таких відносин більш ретельно врегульовувати свої права та обов'язки за договором. Безумовно, з огляду на наявні

ризика у сфері застосування ДРТ, відносно між медичним закладом, замовником, а в деяких випадках, і сурогатною матір'ю, оформлюються договорами про надання медичних послуг у сфері ДРТ, які є одним з видів договорів на надання послуг. Якщо договір про надання медичних послуг не укладається, то надання медичної допомоги здійснюється на підставі заяви пацієнта / пацієнтів про застосування ДРТ, що передбачається п. 1.8. наказу Міністерства охорони здоров'я України від 9 вересня 2013 р. № 787 «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» [7]. Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні у п. 1.2. визначає допоміжні репродуктивні технології як методи лікування безпліддя, за яких маніпуляції з репродуктивними клітинами, окремі або всі етапи підготовки репродуктивних клітин, процеси запліднення і розвитку ембріонів до перенесення їх у матку пацієнтки здійснюються в умовах *in vitro*; *in vitro* –техніка виконання експерименту чи інших маніпуляцій у спеціальному лабораторному посуді або у контрольованому середовищі поза живим організмом.

Стаття 617 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. [8] (далі – ЦК України) передбачає, що особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. Не вважається випадком, зокрема, недотримання своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов'язання, відсутність у боржника необхідних коштів.

Р. А. Майданик зазначає, що підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності розглядається як закріплена в нормах цивільного законодавства або договорі обставина, яка породжує право особи, що не виконала або неналежним чином виконала зобов'язання, на позбавлення від несприятливих майнових наслідків, припиняють правовідношення між ним і потерпілим і складають матеріально-правовий зміст досліджуваного цивільно-

правового інституту [2, с. 11]. Підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду в юридичній літературі називають казус (випадок), необхідну оборону, крайню необхідність, непереборну силу та умисел потерпілого [4, с. 93]. До підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності внаслідок неможливості виконання зобов'язання, зокрема, відносять: 1) провину кредитора; 2) непереборну силу; 3) випадок; 4) інші обставини, що спричиняють неможливість виконання зобов'язання, якщо вони виникли не з вини боржника [9, с. 485].

Не викликає сумніву, що казус (випадок) та непереборна сила є обставинами, які виключають цивільно-правову відповідальність учасників відносин у сфері застосування ДРТ. Є. А. Павлодський зазначав, що випадок як протилежність вини характеризує таке психічне ставлення суб'єкта до своїх дій, за яких він не знав і не повинен був знати про можливість настання шкідливих наслідків [3, с. 30]. Легальне визначення непереборної сили – надзвичайний або невідворотний за даних умов подія – надається у п. 1 ч. 1 ст. 263 ЦК України. Є. А. Павлодський зауважує, що правовому розмежуванню казусу та непереборної сили в філософії відповідає поділ випадковостей на внутрішні та зовнішні, та робить висновок про сутність правового випадку: 1) цивільно-правовий випадок характеризує таке психічне ставлення суб'єкта до своєї поведінки, за якого він не передбачає, а отже, не усвідомлює протизаконність своїх дій, не знав і не повинен був знати про можливі наслідки; 2) правовий випадок означає відсутність вини особи, яка вчинила протиправну дію (бездіяльність); 3) якщо вина є суб'єктивною підставою відповідальності, то правовий випадок – підставою звільнення від правових санкцій; 4) про правовий випадок, як про вину, може йти мова тільки за наявності протиправної поведінки, бо якщо немає протиправних дій, то немає й не може бути ні винуватого, ні випадкового ставлення до цих дій та їх результату; 5) випадкова подія – це наслідок випадкової поведінки, тобто випадкова подія з необхід-

ністю пов'язана зі своєю причиною – випадковою протиправною дією [3, с. 33–34].

У юридичній літературі зазвичай виділяють чотири основні елементи юридичного складу обставин непереборної сили, наявність яких повинна довести сторона договору, що посилається на настання такої перешкоди. До них слід відносити такі: 1) подія (обставини непереборної сили) повинна знаходитися поза контролем сторони та мати надзвичайний характер; 2) непередбачуваність обставин (їх настання та наслідки неможливо було передбачити, зокрема, на момент укладення відповідного договору, перед терміном настання зобов'язання або до настання податкового обов'язку); 3) порушення зобов'язання є наслідком дії непереборної сили, тобто причинно-наслідковий зв'язок між обставиною (подією) і неможливістю виконання стороною своїх конкретних зобов'язань (за договором, контрактом, угодою, законом, нормативним актом, актом органів місцевого самоврядування тощо); 4) неможливість виконання зобов'язання і альтернативного виконання. Сторона, яка шукає звільнення від відповідальності у зв'язку із обставинами непереборної сили, повинна довести, що не тільки виконання, але і будь-яке альтернативне виконання в даних обставинах було неможливим, недоцільним або економічно абсолютно невідповідним [2, с.14-15].

Одним із видів договорів, які опосередковують відносини з надання ДРТ, є договір сурогатного материнства, який у правозастосовній практиці може мати різні найменування, зокрема договір про виношування вагітності сурогатною матір'ю, договір про надання послуг сурогатної матері тощо. Враховуючи принцип свободи договору, закріплений у п. 3 ч. 1 ст. 3, ч. 1 ст. 627 ЦК України, при укладенні договору сурогатного материнства його сторони можуть узгодити ті обставини, які звільняють їх від цивільно-правової відповідальності за порушення договору сурогатного материнства.

Ю. В. Коренга зауважує, якщо виникли непередбачувані обставини, за виникнення яких сторони не несуть відповідаль-

ності, і сурогатна мати не виконала умов договору, то у такому випадку застосовується положення ч. 2 ст. 903 ЦК України, у якій зазначається: у разі неможливості виконати договір про надання послуг, що виникла не з вини виконавця, замовник зобов'язаний виплатити виконавцеві розумну плату [10].

В Україні договір сурогатного материнства є непоміченим договором. Натомість згідно зі ст. 55 Кодексу Республіки Казахстан від 26 грудня 2011 р № 518-IV «Про шлюб (подружжя) і сім'ю» [11] договір сурогатного материнства повинен містити не тільки дані про подружжя (замовників) і сурогатну матір, порядок і умови оплати матеріальних витрат на утримання сурогатної матері, а й інші умови, в тому числі форс-мажорні обставини. Як бачимо, за законодавством Республіки Казахстан умови про підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності належать до істотних умов договору сурогатного материнства, що може бути запозичене і правовими системами інших держав, у тому числі й України.

Визначення підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності у сфері застосування ДРТ набуває особливої актуальності у сучасних умовах у зв'язку з тим, що багато медичних закладів, які здійснювали діяльність із застосування ДРТ, або учасників відносин, щодо яких застосовувалися ДРТ, перебувають на тимчасово окупованій території України або у зоні проведення антитерористичної операції.

Н. С. Кузнєцова слушно зауважує, що хоча у сучасній цивілістиці відсутні дослідження непереборної сили фундаментального характеру, у практичному правозастосуванні у зв'язку із подіями, пов'язаними із незаконною анексією Криму, а також військовими діями на Сході України, категорія «форс-мажорних обставин» стала актуальною не тільки для відносин зовнішньоекономічної діяльності [1, с. 7]. Форс-мажор є окремою, самостійною обставиною, звільняючою від цивільно-правової відповідальності. Форс-мажором визнається обставина (дія чи подія), що спричиняє неможливість виконання дого-

вірних зобов'язань в обумовлений сторонами строк. Отже, на відміну від випадку та непереборної сили, форс-мажор є спеціальною підставою звільнення від відповідальності лише за невиконання (неналежне виконання) договірних зобов'язань [12, с. 509–510].

Стаття 14-1 Закону України від 2 грудня 1997 р. № 671/97-ВР «Про торгово-промислові палати в Україні» [13] передбачає, що торгово-промислова палата України та уповноважені нею регіональні торгово-промислові палати засвідчують форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) та видають сертифікат про такі обставини протягом семи днів з дня звернення суб'єкта господарської діяльності за собівартістю. Сертифікат про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) для суб'єктів малого підприємництва видається безкоштовно. Форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами, а саме: загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи, але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безладу, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція, громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту, регламентовані умовами відповідних рішень та актами державних органів влади, закриття морських проток, ембарго, заборона (обмеження) експорту/імпорту тощо, а також викликані винятковими погодними умовами і стихійним лихом, а саме: епідемія, сильний шторм,

циклон, ураган, торнадо, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, замерзання моря, проток, портів, перевалів, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання і зсув ґрунту, інші стихійні лиха тощо. Отже, перелік форс-мажорних обставин є невичерпним.

Враховуючи, що допоміжні репродуктивні технології є певними методиками лікування безпліддя, значний інтерес у практичній площині має питання щодо визначення додаткових підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності у сфері застосування ДРТ медичних закладів, які застосовують такі методики при лікуванні безпліддя. Застосування ДРТ у медичній діяльності завжди пов'язано з певними ризиками. Так, у заяві пацієнта/пацієнтів щодо застосування допоміжних репродуктивних технологій вказується, що «мені (нам) роз'яснили порядок проведення лікування, і мені (нам) відомо, що для лікування може знадобитися не одна спроба до моменту настання вагітності; у процесі лікування можуть бути виявлені невідомі раніше факти, через які, можливо, буде потрібно змінити план чи спосіб лікування; лікування може виявитися безрезультатним; подолання безпліддя за допомогою допоміжних репродуктивних технологій саме по собі не підвищує, але й не знижує ризику вроджених захворювань плода». На сьогодні вже з'явилися судові спори про встановлення факту неналежного виконання обов'язків за договором про надання оплатних медичних послуг, відшкодування шкоди, завданої неналежним виконанням обов'язків за договором, причому мова йде саме про договір про надання послуг у сфері застосування ДРТ. Так, за однією цивільною справою суд задовольнив клопотання позивача про призначення судово-генетичної експертизи ДНК та на вирішення експерту поставив, зокрема такі питання: Чи можна встановити пренатальний період, коли наявні вади здоров'я та їх виникнення і розвиток дитини ОСОБА_4 можливо було діагностувати? У який період вагітності протягом 40 тижнів, яким чином, за допомогою яких досліджень можна встановити або діагнос-

тувати вади здоров'я, на які хвора дитина ОСОБА_4? Чи можна встановити осіб, які надавали медичну допомогу родині ОСОБА_4, діями або бездіяльністю яких спричинено народження хворої дитини з вродженими вадами здоров'я, які виникли в пренатальний період? Чи наявні дефекти в наданні медичної допомоги родині ОСОБА_4 з медичної точки зору з боку Клініки ОСОБА_6, ФОП ОСОБА_7, ФОП ОСОБА_6, ТОВ «Сана-Лайт» та ТОВ «Сана Мед»? Внаслідок чого відбувся розвиток уродження вад здоров'я у дитини ОСОБА_4 в пренатальний період до пологів (вражена генетична або хромосомна вада, або інше)? [14].

У цьому аспекті доцільно обговорити питання медичної помилки як підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності у сфері застосування ДРТ. На думку А. А. Герц, сутністю медичної помилки в будь-якому випадку є добросовісна помилка щодо фактичних ознак вчиненого (встановленого діагнозу, призначеного лікування). Нещасний випадок неможливо передбачити й попередити в принципі. У медичній практиці під нещасними випадками розуміють несприятливий результат лікування хворого через випадковий збіг обставин, який не залежить від дій лікаря [15, с. 50]. Проте й медична помилка може бути обумовлена різними чинниками, як суб'єктивними, так і об'єктивними. Вочевидь, коли медична помилка обумовлена суб'єктивними чинниками то можна говорити про наявність вини в учасника відносин із застосування ДРТ, відповідно, про звільнення від цивільно-правової відповідальності не може йти мова.

Г. А. Миронова вказує, що проблема виявлення та кваліфікації помилок медичної сфери виникає, перш за все, в контексті необхідності суто медичної оцінки несприятливих результатів лікування хворих. Тож застосування поняття «лікарська помилка» має сенс лише в контексті здійснення оцінки професійної діяльності лікаря за медичними критеріями. Саме тому доцільно використовувати це поняття у клінічному аспекті, в процесі виявлення, аналізу, узагальнення та обговорення недоліків

надання медичної допомоги виключно з метою їх врахування та мінімізації. Проте у правовій площині поняття «помилки» є непродуктивним, адже в ньому нівелюються правові явища різної кваліфікації, що насправді не дає змогу ідентифікувати правопорушення різної якості та надати їм відповідного юридичного реагування [6, с. 103].

Видається, що у сфері застосування ДРТ доцільно говорити про медичну помилку, обумовлену об'єктивними чинниками, як підставу звільнення від цивільно-правової відповідальності, зважаючи на ризиковість та непередбачуваність результатів застосування ДРТ. Причому, медична помилка, обумовлена об'єктивними чинниками, нетотожна випадку (казусу), оскільки випадок (казус) характеризує таке психічне ставлення суб'єкта до своєї поведінки, коли він не знав і не повинен був знати про можливості настання шкідливих наслідків. За наявності медичної помилки, обумовленої об'єктивними чинниками, особа може й повинна передбачувати можливість настання шкідливих наслідків при застосуванні ДРТ. Варто підтримати точку зору А. А. Герц, що до помилок, що спричинені об'єктивними факторами, слід відносити дії (бездіяльність) медичних працівників, що не порушують встановлені законом та підзаконними актами правила, але заподіяли шкоду здоров'ю пацієнта чи його смерть внаслідок: недосконалості медичної науки на даному етапі її розвитку; здійснення медичного втручання в умовах надзвичайних обставин, спричинених стихійним лихом; об'єктивних труднощів діагностики деяких захворювань; атипового розвитку захворювання, індивідуальних аномалій анатомічної будови тіла чи функціонування організму пацієнта; алергічних реакцій, які неможливо було передбачити при стандартному медичному втручанні (діагностуванні чи лікуванні) [15, с. 49].

У сфері застосування ДРТ існує не тільки договірна цивільно-правова відповідальність, а й деліктна відповідальність, зокрема, якщо договір про надання медичних послуг не укладався, а надання медичної допомоги здійснювалося на

підставі заяви пацієнта про застосування ДРТ. Відповідно до ч. 2 ст. 1166 ЦК України, особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини. Згідно з ч. 1 ст. 1193 ЦК України шкода, завдана потерпілому внаслідок його умислу, не відшкодовується.

Висновки

Таким чином, підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності в сфері застосування допоміжних репродуктивних технологій є казус (випадок); непереборна сила; форс-мажорні обставини; умисел потерпілого; медична помилка, що обумовлена об'єктивними чинниками. Подальше дослідження проблемних питань звільнення від цивільно-правової відповідальності у сфері застосування ДРТ сприятиме удосконаленню чинного цивільного законодавства України у цій сфері й забезпеченню ефективного захисту прав учасників відносин із застосування допоміжних репродуктивних технологій.

Література

1. Кузнєцова Н. С. Форс-мажорні обставини як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності // Матвєєвські читання: звільнення від цивільно-правової відповідальності у сучасних реаліях : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 20 листопада 2015 року. Київ: ТОВ «Білоцерківдрук», 2015. С. 5–9.
2. Майданик Р. А. Підстави звільнення та виключення цивільно-правової відповідальності: доктрина і практика // Матвєєвські читання: звільнення від цивільно-правової відповідальності у сучасних реаліях : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 20 листопада 2015 року. Київ: ТОВ «Білоцерківдрук», 2015. С. 9–17.
3. Павлодский Е. А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. Москва: Юрид. лит., 1978. 104 с.
4. Церковна О. В. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Одес. держ. ун-т внутр. справ. Одеса, 2008. 200 с.
5. Антонов С. В. Цивільно-правова відповідальність за заподіяння шкоди здоров'ю при наданні платних медичних послуг: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2006. 206 с.
6. Миронова Г. А. Неналежне надання медичних послуг: підстави для звільнення від цивільно-правової відповідальності // Матвєєвські читання: звільнення від цивільно-правової відповідальності у сучасних реаліях : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 20 листопада 2015 року. Київ: ТОВ «Білоцерківдрук», 2015. С. 102–105.
7. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 9 вересня 2013 р. № 787. *Офіційний вісник України*. 2013. № 82. Ст. 3064.
8. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
9. Цивільне право України: в 2-х томах. Том 1: підручник / за ред. д-ра юрид. наук, проф. Є. О. Харитонова, канд. юрид. наук Н. Ю. Голубевої: вид. друге. Харків : ТОВ «Одісей», 2010. 832 с.
10. Коренга Ю. В. Договір сурогатного материнства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 5. С. 133–137.
11. Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2011 г. № 518-IV «О браке (супружестве) и семье». URL : https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31102748#pos=1;-142.
12. Цивільний кодекс України: наук.-практ. коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців).- Т. 7: Загальні положення про зобов'язання та договір / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Серія «Коментарі та аналітика». Харків: ФО–П Лисяк А. С., 2012. 736 с.
13. Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від 2 грудня

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто доктринальні підходи до поняття «підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності». Автором зроблено висновок про те, що підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності у сфері застосування допоміжних репродуктивних технологій є казус (випадок); непереборна сила; форс-мажорні обставини; умисел потерпілого; медична помилка, що обумовлена об'єктивними чинниками. Доведено, що казус (випадок) і медична помилка, обумовлена об'єктивними чинниками, не співпадають між собою, є нетотожними поняттями.

Ключові слова: підстави звільнення від відповідальності, цивільно-правова відповідальність, казус, непереборна сила, форс-мажор, медична помилка, умисел потерпілого.

SUMMARY

The author of the article has studied the doctrinal approaches to the concept of "the grounds for the relief of civil and legal liability". The author has concluded that the grounds for the relief of civil and legal liability in the sphere of application of supported reproductive technologies are fortuitous event (case); insuperable force; force majeure circumstances; intent of the victim; medical error due to the objective factors. It has been proved that the fortuitous event (case) and the medical error caused by the objective factors do not coincide, they are non-identical concepts.

Key words: grounds for the relief of liability, civil and legal liability, fortuitous event, insuperable force, force majeure, medical error, intent of the victim.

1997 р. № 671/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 13. Ст. 52.

14. Ухвала Ленінського районного суду м. Харкова від 27 грудня 2016 р., судова справа № 642/385/15-ц. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63711300>.

15. Герц А. А. Помилка, зумовлена об'єктивними факторами, як підстава звільнення від цивільної відповідальності у сфері медичних послуг // Матвеевські

читання: звільнення від цивільно-правової відповідальності у сучасних реаліях : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 20 листопада 2015 року. Київ : ТОВ «Білоцерківдрук», 2015. С. 48–50.